

گونه‌شناسی تطبیقی عذاب برزخی و اخروی از نگاه روایات تفسیری

مجید مرادی^۱

محسن رفیعی^۲

چکیده

برزخ و آخرت، هم قرارگاه انسان‌هایی است که مسیر قرب الهی و کمال را پیموده، به سعادت نایل می‌گردند؛ و هم قرارگاه آنانی است که از بن دگی خدا روی برتافته، راه گنه‌کاری و زشت‌کاری را در پیش گرفته و دچار کیفر الهی می‌شوند. این پژوهش عهده‌دار گونه‌شناسی تطبیقی عذاب‌های روحانی و جسمانی در برزخ و آخرت، آن‌هم از دیدگاه روایات و تفاسیر است. از برجسته‌ترین نتایج پژوهش حاضر این است که سطح عذاب در عالم برزخ نسبت به آخرت از شدت کم‌تری برخوردار است و مشمولان عذاب الهی در یک دسته‌بندی منظم قرار می‌گیرند. این مقاله به روش توصیف و تحلیل محتوای آیات قرآن کریم و روایات اهل بیت علیهم‌السلام نگاشته شده است.

کلیدواژگان: عذاب، برزخ، آخرت، روایات تفسیری.

مقدمه

خداوند حکیم، آدمی را برای بن دگی خویش آفریده و به او توان انتخاب و اختیار بخشیده است. کسانی که از روی اختیار راه بن دگی در پیش گیرند، به کمال و قرب الهی می‌رسند و وعده

۱. دانشجوی کارشناسی‌ارشد تفسیر اثری دانشگاه قرآن و حدیث، zakhmesineh135@gmail.com

۲. استادیار دانشگاه فرهنگیان - پردیس آیت‌الله طالقانی.

و نعمت‌های الهی برای ایشان محقق می‌شود؛ اما کسانی که از بن دگی خدا روی برتابن د و راه زشت کاران و گناه و نافرمانی در پیش گیرند از تقرب خدا بازمی‌مانند و دچار خشم و کيفر الهی شده و در عالم برزخ و در آخرت گرفتار پیامدهای عقاید، رفتارها و اعمال خویش خواهند بود.

دوزخ شدیدترین کانون عذاب‌های روحانی و جسمانی است (بقره/۱۶۷؛ ابراهیم/۵۰) این محل را کفار، مشرکین، بدکاران، ستمگران و مجرمانی که از گناه خویش توبه نکرده‌اند و درصدد جبران برنیامده‌اند، برای خویش آماده کرده‌اند. (انعام/۱۲۹؛ اعراف/۹۶؛ توبه/۸۲، ۹؛ یونس/۸/یس/۶۵؛ فصلت/۱۷؛ جاثیه/۱۴) از مهم‌ترین مسائل این پژوهش، شناخت دقیق چنین محل خطرناک و کمینگاه عظیم است که اگر همراه با باور و یقین باشد، انسان را به تفکر، تأمل، بازبینی اعمال، صالح سازی رفتار، دوری گزینی از گناهان و توبه و امی دارد، پژوهش حاضر در پی رسیدن به پاسخ سؤالات مهمی، همچون: ۱- معیار سنجی تفاوت‌ها و شباهت‌ها در عذاب‌های برزخ و آخرت چیست؟ ۲- گونه‌های عذاب در برزخ و آخرت چیست؟ ۳- تمایز چرایی و چگونگی عذاب‌های برزخ و آخرت چیست؟ درباره مسئله عذاب، پژوهش‌هایی فراوانی انجام‌یافته و آیات زیادی وجود دارد؛ کتاب‌های روایی، کلامی، تفسیری و حتی پایان‌نامه‌ها و مقاله‌های بی‌شماری آکنده از این مباحث است. پژوهش‌های انجام‌گرفته - چه به صورت مستقل، چه به صورت ضمن موضوعی - هر کدام، موضوعات را جداگانه بررسی نموده‌اند و به تطبیق و گونه‌شناسی عذاب‌های دوزخی در دو عالم نپرداخته‌اند.

با جستجوی انجام‌یافته، موردی در این باب (موضوع مقاله پیش رو) پیدا نشد. پژوهش‌هایی که شباهتی نزدیک به عنوان این پژوهش داشته - و به صورت تطبیقی انجام نشده‌اند و به کیفیت عذاب بسنده نموده‌اند، آن‌هم نه در سطح وسیع روایات تفسیری - به شرح ذیل هستند:

۱- شبر، عبدالله (تسلیة الفواد فی بیان الموت و المعاد)، ج ۱، بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۵ق، صص ۱۱۴ - ۱۱۹، بخش فی أن أرواح المومنین و الکفار تأوی إلى نار الدنيا و وادی برهوت. درباره عذاب برزخ آل فرعون سخن به میان می‌آورد و از تفاسیر روایی نقل می‌کند که منظور از عذاب آل فرعون در صبح و شام، اشاره به عالم برزخ دارد و در روایتی اشاره به خواسته آنها که همان (رَبَّنَا لَا تُفِمْ لَنَا السَّاعَةَ لِنُجِزَ لَنَا مَا وَعَدْتَنَا) (الکافی، ج ۳، ص ۲۴۵، ح ۱) دارد. در روایاتی که ایشان بیان نموده‌اند تطبیقی که بیان‌کننده نوع کیفیت عذاب باشد وجود ندارد.

۱. الصافی، ج ۴، ص ۳۴۴.

۲- سبحانی تبریزی، جعفر، (الحياة البرزخية، ج ۱، بی‌جا، بی‌تا، ص ۳۰ - ۳۹).

در بخش مربوط به عذاب در «آیه الخامسة» به وضعیت آل فرعون در برزخ اشاره دارد و بیان از عرضه داشتن آتش به آل فرعون مربوط به عالم قبل از قیامت است و در «آیه السادسة» به آیه اصلی برزخ و نحوه ورود کفار به عالم برزخ به استناد قرآن می‌پردازد و در بخش‌های بعدی به ارتباط دنیا و برزخ می‌پردازد.

ایشان در بخش‌های بیان‌شده به عذاب‌های برزخی و وضعیت عذاب شده‌ها می‌پردازند و تطبیقی از حیث مشمولیت‌های عذاب، شدت و ضعف عذاب انجام نداده‌اند. باید خاطر نشان کرد که بعضی از عناوین کارشده ممکن است در کتاب‌های مختلف کارشده باشد اما محقق موردی را یافت نکرده است.

چرایی عذاب

باید پذیرفت حقیقت زندگی انسان، پس از مرگ شروع می‌شود و با برپایی قیامت کبری زندگی ابدی او آغاز می‌گردد؛ لذا تمامی انبیای الهی در رأس تعالیم خویش، توصیه به حیات اخروی را مدنظر قرار داده و از انسان‌ها خواسته‌اند تا تمام هم‌و‌غم خود را صرف ساختن زندگی بهتر در سرای دیگر کنند. در همین راستا قرآن کریم در آیات متعدد از علل و عوامل عذاب آدمی سخن به میان آورده تا با پرهیز از آنچه موجبات شقاوت اخروی را فراهم می‌آورد، سعادت جاوید را برای ما رقم بزند. با رجوع به آیات قرآن کریم در می‌یابیم که برخی از مهم‌ترین علل ابتلای آدمی به عذاب و به عبارت دیگر جهنمی شدن او - به اختصار، به شرح زیر می‌باشند: در ذیل این تقسیم‌بندی نمونه‌هایی از اسباب عذاب را همراه با نوع آنها خواهیم آورد تا اثبات کنیم که عذاب‌ها به نوع عمل شخص در دنیا بستگی دارند. عوامل عذاب بسیار بوده و شرح آن نیز بایسته؛ ولی برای پرهیز از زیاده‌نویسی و خروج از موضوع، تنها به فهرستی از آنها بسنده می‌کنیم.

عوامل فردی

مجموعه‌ای از عوامل که در اعتقادات فردی شخص اثرگذار خواهد بود و او را از مسیر الهی منحرف و به عذاب الهی دچار خواهد کرد؛ و عبارت‌اند از: ۱- آخرت فروشی (بقره/۸۶) ۲- دشمنی با خداوند و مخالفت با وی (نساء، ۱۴) ۳- ادعای نبوت (انعام/۹۳) ۴- تکذیب آیات الهی (اعراف/۳۶) ۵- دشمنی با پیامبر (توبه/۶۳).

عوامل اجتماعی

مجموعه‌ای از عوامل که اثر مستقیم و یا غیرمستقیم در زندگی اجتماعی افراد دارد که نتایج ناخوشایندی را به همراه خواهد داشت؛ و از جمله آنها: ۱- آواره سازی مردم از خانه و کاشانه (بقره/ همان) ۲- تفرقه و اختلاف افکنی (آل عمران/ ۱۰۵) ۳- گمراه کردن دیگران (انعام/ ۱۲۸) ۴- اذیت و آزار پیامبر (نور/ ۶۱).

این‌ها در حقیقت بیانگر ترک اطاعت از خدا و اسلام (توبه/ ۷۴) اعراض از خداوند (فتح/ ۱۷) و انکار معاد (انعام ۲۹ - ۳۰) است که جلوه‌های مختلفی می‌یابد. برشمردن همه‌ی این مصادیق خارج از حوصله این مقاله است.

چگونگی عذاب

تا زمانی که بن ده، غافل از گناهان خود باشد و به عیوب نفس خود بی‌توجه باشد و در پی اصلاح خویش نباشد این چنین کسی، هرگز رستگار نیست و از عذاب الهی خلاصی ندارد. همان‌سان که معاد، روحانی و جسمانی است. (بحار الأنوار، ج ۵، ص ۱۳)؛ (شرح مصباح الشریعه، ص ۵۵) کیفر و پاداش او نیز روحانی و جسمانی است. عذاب دوزخیان را به استناد آیات قرآن می‌توان به دو گونه تقسیم نمود: ۱- عذاب روحانی ۲- عذاب جسمانی.

عذاب روحانی

آن دسته از عذاب‌هایی که وجه غالب در اثرگذاری‌اش، روح و جان آدمی است؛ هرچند تأثیراتی هم بر جسم داشته باشد برخی از این کیفرها عبارت‌اند از: ۱- ورود به عذاب برزخی (فرقان/ ۲۲) ۲- توبیخ و سرزنش فرشتگان (اعراف/ ۳۷)؛ (زمر/ ۷۱- ۷۲) ۳- پذیرفته نشدن توبه (نساء/ ۱۸) ۴- ناله‌ها و فریادهای طولانی (هود ۱۰۵- ۱۰۷) ۵- احساس حسرت (مؤمنون/ ۱۰۰- ۹۹)؛ (بقره/ ۱۶۷) ۶- ترساندن و تهدید دائمی (غافر/ ۴۶) ۷- ناله‌های دردناک دوزخیان (انبیاء/ ۱۰۰) ۸- عدم خروج از آتش ۹- درخواست بی‌نتیجه از ملائکه (زخرف ۷۴- ۷۷).

عذاب جسمانی

آن دسته از عذاب‌هایی که وجه غالب در اثرگذاری‌اش، جسم و تن آدمی است هرچند تأثیراتی بر روح و جان آدمی داشته باشد برخی از این کیفرها از این قرار است: ۱- برخورد خشن

ملائکه الهی (انفال / ۵۰) ۲_ تنگی و عذاب قبر (طه/ ۱۲۴) ۳_ پذیرائی با آب جوشان (واقعه/ ۹۳) ۴_ کوری در محشر (طه/ همان) ۵_ غل و زنجیر (حاقه/ ۳۰ - ۳۵) ۶_ برخورد خشن ملائکه عذاب (حج/ ۱۹ - ۲۱) ۷_ بادهای کشنده (مرسلات/ ۲۸ - ۳۱) ۸_ ورود در آتش (اعلی/ ۱۳ - ۱۴) ۹_ پذیرایی با شراب و طعام ناگوار (غاشیه/ ۵ - ۷) ۱۰_ خلود در آتش (مائده/ ۳۷)

کاربردهای قرآنی

می‌توان گفت آیات الهی به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم بیانگر نوع برخورد با مجرم در دو عالم می‌باشند در این آیات واژگانی هستند که به‌طور صریح بیانگر برزخی یا اخروی بودن آیه را دارند و بعضی از آنها باید از بطن روایات استخراج گردد که ائمه اطهار علیهم‌السلام به بیان آنها پرداخته‌اند. در این بخش از پژوهش آیات عذاب را در یک دسته‌بندی منظم و دور از هرگونه استطراد بیان نمودیم و با تجمیع آیات و کاربردهای قرآنی آن، عناوین جدیدی را مطرح نمودیم تا در بخش آتی به بیان آنها بپردازیم.

ردیف	عنوان عذاب	کاربرد قرآنی برای عذاب برزخی	کاربرد قرآنی برای عذاب آخرتی
۱	فرشتگان و برخورد های خشن	يَوْمَ يَرَوْنَ الْمَلَائِكَةَ (الفرقان/ ۲۲) أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ (الاعراف/ ۳۷)	وَ سِيقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ زُمَرًا (الزمر/ ۷۱)؛ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَتْلُونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِ رَبِّكُمْ وَ يَنْذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ (الزمر/ ۷۱)
۲	بستن درهای رحمت و عدم پذیرش درخواست	وَ لَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ الشَّيْئَاتِ حَتَّىٰ إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ (النساء/ ۱۸) رَبِّ أَرْجِعُونِ (المؤمنون/ ۹۹)؛ كَالَّذِي (المؤمنون/ ۱۰۰)	رَبِّنَا أَخْرِجْنَا (المؤمنون/ ۱۰۷) أَحْسُوا (المؤمنون/ ۱۰۸)
۳	نالهای بی‌پایان	فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَ سَعِيدٌ (هود/ ۱۰۵)؛ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَ الْأَرْضُ (هود/ ۱۰۷)	لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَ هُمْ فِيهَا لَا يَسْمَعُونَ (الانبیاء/ ۱۰۰)؛ تَغِيظًا وَ زَفِيرًا (الفرقان/ ۱۲)

۴	اعتراف و اندوه بی فایده	وَ شَهِدُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا كَافِرِينَ (اعراف/۳۷)	كَذَلِكَ يَرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ (بقره/۱۶۷) يَا لَيْتَنَا أَطَعْنَا اللَّهَ وَ أَطَعْنَا الرَّسُولَ (احزاب/۶۶)
۵	برخوردهای تحقیرآمیز	لَوْ تَرَىٰ إِذْ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَ أَذْبَابَهُمْ (انفال/۵۰)	مَلَائِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ (تحریم/۶) لَهُمْ ثِيَابٌ مِنْ نَارٍ يَصَّبُ مِنْ فَوْقِ رُؤُسِهِمُ الْحَمِيمُ (حج/۱۹) يُضَهَّرُ بِهِ مَا فِي بُطُونِهِمْ وَ الْجُلُودُ وَ لَهُمْ مَقَامِعٌ مِنْ حَدِيدٍ (حج/۲۰)
۶	سختی از قبر تا قیامت	مَعِيشَةً ضَنْكاً (طه/۱۲۴)	يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى (طه/۱۲۴)
۷	پذیرایی ناگوار به همراه هوای نامطبوع	فَنَزَّلُ مِنَ حَمِيمٍ (واقعه/۹۳)	وَ تَصْلِيَةٌ جَحِيمٍ (الواقعه/۹۴)، زُقُومٍ (واقعه/۵۲) فَسَارِبُونَ عَلَيْهِ مِنَ الْحَمِيمِ (واقعه/۵۴) لَا يَسْمِنُ وَ لَا يُغْنِي مِنْ جُوعٍ (غاشیه/۷) فِي سَمُومٍ وَ حَمِيمٍ (واقعه/۴۲) وَ ظِلٌّ مِنْ يَحْمُومٍ (واقعه/۴۳) لَا ظَلِيلٍ وَ لَا يُغْنِي مِنَ اللَّهَبِ (مرسلات/۳۱)
۸	آتش قهر الهی و خلود	يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَ عَشِيًّا (غافر/۴۶)	يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ (غافر/۴۶) إِذْ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ (غافر/۷۱)، خُذُوهُ فَغُلُّوهُ (الحاقه/۳۰) وَ مَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنْهَا وَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّقِيمٌ (مائده/۳۷) خَالِدِينَ فِيهَا وَ لَا هُمْ يَنْظُرُونَ (بقره/۱۶۲)

تطبیق آیات و روایات عذاب‌های برزخی و اخروی

با توجه به آیات الهی و روایات معصومین علیهم‌السلام می‌توان به این مهم رسید که حقیقت نوع عذاب‌های مجرمین چگونه خواهد بود از ابتدای ورود تا جاودانگی در آتش قهر الهی چه مسیری طی می‌شود و مشمولین عذاب چه رفتارهایی داشته‌اند که با آنان این گونه برخورد می‌شود. در این فصل ضمن بیان مقایسه‌ای به دسته‌بندی افراد از حیث عذاب با توجه به آیات و روایات نائل خواهیم آمد.

برخورد خشن فرشتگان: (الفرقان/۲۲؛ الاعراف/۳۷؛ الزمر/۷۱)

طبق نص صریح قرآن کریم، عذاب آخرت شدیدتر و دائمی‌تر است (طه/۱۲۷) در این مقایسه می‌توان به نوع عذاب - از حیث شباهت‌ها و تفاوت‌ها - پرداخت که نوع ورود به عالم بعد از دنیا (برزخ) و از عالم برزخ به عالم آخرت چگونه است و چه افرادی شامل این نوع برخوردها خواهند شد و چگونه برای عذاب الهی آماده می‌شوند؟

بررسی

آنچه از مقایسه آیات فهمیده می‌شود که قطعاً مجرمین ملائکه را خواهند دید و گفتگویی با هم دارند (يَوْمَ يَرَوْنَ الْمَلَائِكَةَ) (فرقان / همان) (قَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا) (زمر/ همان) و برای آنها امان و بشارت بهشت نخواهند آورد ﴿لَا بُشْرَىٰ لِمُمْرِئٍ لِّلْمُجْرِمِينَ﴾ (فرقان / همان) بلکه عدم بشارت رحمت، شروع عذاب خواهد بود ﴿لَكِنَّ حَقَّ كَلِمَةِ الْعَذَابِ عَلَى الْكَافِرِينَ﴾ (زمر/ همان) و در هر دو، افراد پیرامون این نوع برخورد را بیان داشته (لِّلْمُجْرِمِينَ) (فرقان / همان) (الْكَافِرِينَ) (زمر/ همان) و نه همه کافران بلکه در آیه بعد مختص (الْمُتَكَبِّرِينَ) (زمر/ ۷۲) است قرآن کلام فرشتگان را در دو عالم بازگو می‌نماید که کجایند معبودهایی که غیر از خدا می‌خواندند (چرا به یاری شما نمی‌آیند؟! (اعراف/ همان) آیا رسولانی از میان شما به سویتان نیامدند که آیات پروردگارتان را برای شما بخوانند و از ملاقات این روز شما را بر حذر دارند (زمر/ همان) و نکته مهم اینجاست که در هر دو عالم مشمولین اذعان بر باطل بودن مسیری که رفته‌اند دارند، آنها (همه) گم شدند و از ما دور گشتند! (اعراف/ همان) و آیات الهی را بر ما خواندند و ما مخالفت کردیم (زمر/ همان) و در بررسی روایات این چنین است که زمانی که خداوند در هنگام مرگ، کافر را قبض روح می‌کند، به ملک‌الموت امر می‌نماید که نسبت به کافر برخورد تند و خشنماکی داشته

باشند و در هنگام ورود به جهنم اخروی نیز همین نوع برخورد صورت می‌گیرد که نوع گفتگو از سنخ توییحی است (الاختصاص، ص ۳۵۹)^۱ در روایات محل استقرار ارواح کفار را در برهوت (جهنم برزخی)، آتش قهر الهی تا روز قیامت معرفی می‌نماید (الکافی، ج ۳، ص ۲۴۷) همین اتفاق نیز در عالم آخرت خواهد افتاد اما با این تفاوت که به فرموده امام معصوم علیه السلام دخول آنان در آتش همیشگی و ابدی است (نور الثقلین، ج ۴، ص ۵۰۴).

مشمولین عذاب

کافرین (بحار الأنوار، ج ۱۸، ص ۳۱۷).

جمع بندی

باید گفت که: (۱) مشاهده، گفتگو و توییح در دو عالم صورت می‌گیرد. (۲) عدم بشارت در برزخ هم‌سنخ با وعده عذاب در آخرت هست و نکته مهم اینکه همه کفار به سبب تعظیم نکردن در مقابل ذات احدیت در زمره مجرمین قلمداد می‌شوند و گنه کار خواهند بود.

بستن درهای رحمت و عدم پذیرش درخواست (مؤمنون/ ۹۹ - ۱۰۰؛ نساء/ ۱۸؛ بقره/ ۱۷۴؛ مؤمنون/ ۱۰۵ - ۱۰۸)

نپذیرفتن درخواست برای کسانی که تا آخرین لحظه توبه نمی‌کنند و روی به سوی خداوند مهربان نمی‌کنند و انتظار بازگشت برای جبران گذشته خود دارند؛ و این در حالی است که عذاب دردناک برایشان آماده است، خداوند به ایشان نظر نمی‌کند و درهای رحمت واسعه الهی برایش مسدود است.

بررسی

آنچه از مقایسه آیات در خصوص بستن درهای رحمت و نپذیرفتن درخواست مطرح هست این است که: ۱- پس از کنار رفتن پرده‌های غیب و مشاهده عذاب هیچ درخواستی پذیرفته نیست ﴿وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتَّىٰ إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ﴾ (نساء/ ۱۸) ﴿حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ﴾ (مؤمنون/ ۹۹) ﴿قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ﴾ (همان) ﴿رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْهَا فَإِنْ عُدْنَا فَإِنَّا ظَالِمُونَ﴾ (مؤمنون/ ۱۰۷) ۲- در عالم برزخ فقط عدم پذیرش و وعید عذاب را

۱. الصافی، ج ۴، ص ۳۳۱.

مطرح می‌کند ﴿أُولَئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾ (نسا، همان) اما در عالم آخرت علاوه بر بیان نپذیرفتن درخواست نوع عذاب را بیان می‌کند ﴿وَلَا يَكْفُرُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ أَحْسُوًّا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ﴾ (بقره / ۱۷۴) ۳- در عالم برزخ درخواست مجرم بازگشت به دنیا برای انجام اعمال صالح است ﴿لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ﴾ (مؤمنون / ۱۰۰) اما خواسته مجرم در عالم آخرت برای رهایی از عذاب است ﴿رَبِّنَا أَخْرِجْنَا مِنْهَا﴾ (همان / ۱۰۷) ۴- پاسخ نپذیرفتن خواسته مجرم در برزخ با ﴿كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا﴾ (همان / ۱۰۰) اما در عالم آخرت به او گفته می‌شود، ﴿أَحْسُوًّا﴾ (همان / ۱۰۸) و این نشان از شدت عذاب در عالم آخرت است.

در روایات وارد شده در بیان نپذیرفتن توبه در عالم برزخ را همان مشاهده عالم آخرت (برداشته شدن پرده‌های غیب) بیان می‌کند (عیاشی، ج ۱، ص ۲۲۸) ۱ هنگامی که مرگ کافر می‌رسد هفتاد هزار زبانه آتش از قبرش شعله‌ور می‌شود و او می‌گوید اگر دوباره بازگردم از نیکوکاران باشم و شاید در آنچه ترك کردم (و کوتاهی نمودم) عمل صالحی انجام دهم و پاسخ او از زبانه‌های آتش داده می‌شود چنین نیست! زیرا که آن حرفی است که وی می‌گوید (نورالتقلین، ج ۳، ص ۵۵۲) و در بیان این که در عذاب آخرت نیز جواب مجرم در مورد درخواستش این چنین است که اهل جهنم زمانی که از نگهبان جهنم نا امید گشتند به سوی مالک دوزخ می‌روند تا آنها را از این خواری نجات دهد آنها فریاد می‌زنند و ملائکه می‌گویند: شما در اینجا ماندنی هستید (البرهان، ج ۴، ص ۸۸۳) و این همان نوع تفاوت در برخوردهای برزخی و اخروی است.

مشمولین عذاب

۱- کسانی که محبت محمد و آل محمد علیهم‌السلام را ندارند (تفسیر منسوب به امام حسن عسکری علیه‌السلام / ص ۵۸۶) ۲- کافرین (التبیان، ج ۳، ص ۱۴۸) ۳- زناکاران (الکافی، ج ۵، ص ۵۳۷-۵۴۳).

جمع‌بندی

با تکیه بر آیات و روایات آنچه حمل می‌شود این است که ۱- پس از مرگ و مشاهده عالم آخرت بازگشتی وجود ندارد. ۲- نوع لحن و بیان خداوند در هنگام مرگ با واقع شدن در عذاب

آخرت فرق دارد ﴿كَلَّا أَنْ هَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا﴾ (مؤمنون/۱۰۰) ﴿أَخْسَوْا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُون﴾ (مؤمنون/همان) ۳- بالاترین عذاب برای مجرمین در برزخ که وعده آن به آخرت موکول شده ﴿وَلَا يَكَلِّمُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ﴾ (بقره/۱۷۴) و آیا عذاب دردناک‌تری از این که خداوند با او سخن نمی‌گوید و این که ایشان به او می‌گویند: "دور شو در دوزخ، و با من سخن مگوی" وجود دارد؟ هیئات اگر چیزی دیگر باشد.

ناله‌های بی‌پایان (هود/۱۰۵ - ۱۰۷؛ انبیا/۱۰۰؛ فرقان/۱۲ - ۱۴)

ناله‌های دردناک سر می‌دهند و کسی صدای آن را نمی‌شنود، به سبب اینکه در دنیا صدای کلمه حق را نمی‌شنیدند (المیزان، ج ۱۴، ص ۳۲۸) چنانکه اگر در آخرت نمی‌بینند، سزای اعراض‌شان از دیدن و نظر افکندن به آیات خدا است، آنها را در تابوت‌های آتشین می‌گذارند آن چنانکه صدای هیچ کس را مطلقاً نمی‌شنوند گویی تنها آنها در عذاب‌اند (التبیان، ج ۷، ص ۲۸۱) و این خود مایه مجازات بیشتری است چرا که اگر انسان، گروهی را هم زندان خود ببیند مایه تسلی خاطر او است.

بررسی

۱- در دو عالم فریاد و ناله از اعمال خود خواهند داشت ﴿زَفِيرٌ وَ شَهِيْقٌ﴾ (هود/همان) ﴿لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ﴾ (انبیا/همان) ۲- علت ناله‌های برزخیان شقاوت آنان است ﴿فَمَا الَّذِينَ شَقُّوا فِي النَّارِ﴾ (هود/همان) که همه آن افرادی هستند که به دوزخ می‌روند چه آنها که اهل ایمان و طاعت بوده و گناهایی از آنها سرزده که برای مدت معینی مستوجب دخول در آتش گشته‌اند و سپس از دوزخ خارج شده و به بهشت می‌روند و آنها که اهل ایمان نبوده و برای همیشه جاویدان و مخلد در دوزخ‌اند (التبیان، ج ۶، ص ۶۸) اما در عالم آخرت از نوع عذاب خود و مکانی که در آن عذاب می‌شوند ناله می‌کنند نه تنها دوزخیان فریاد می‌زنند ﴿دَعُوا هُنَالِكَ ثُبُوراً﴾ (فرقان/همان) بلکه صدای خشم آلود دوزخ به گوش می‌رسد ﴿إِذَا رَأَتْهُمْ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ سَمِعُوا لَهَا تَغِيْظًا وَ زَفِيرًا﴾ (فرقان/همان) که مفسرین گفتند که آنها بر اثر شدت سوزش در آتش جهنم نعره و فریاد می‌زنند و هیچ صدایی که آنها را خوشحال کند و برای آنها سودمند باشد، نمی‌شنوند. تنها صدای

۱. مجمع البیان، ج ۵، ص ۲۹۹.

نالہ گرفتار شدگان در عذاب به گوششان می خورد و تنها صدای فرشتگان عذاب و صداهای ناگوار می شنوند (مجمع البیان، ج ۷، ص ۱۰۲).

۳- در روایات وارده منظور از جاودانه در آن خواهند ماند، تا آسمانها و زمین برپاست، درباره آن عده ای است که از آتش بیرون می آیند ائمه اطهار علیهم السلام در بیان عذاب برزخ اشاره دارند، بر اینکه عذاب برزخ در زمانی محدود یعنی تا هنگامی که قیامت برپا شود خواهد بود،^۱ اما در عالم آخرت چنین شرایطی نخواهد بود و از دوزخ اگر بخواهند خارج شوند آنان را برمی گردانند و به آنها گفته می شود عذاب سوزان را بچشید (بحار الأنوار، ج ۷۴، ص ۹۸ - ۹۹).

۴- همگونی در نوع مشمولین عذاب که در آیه عذاب برزخی اشاره به «فَمَا الَّذِينَ شَقُّوا» دارد که پیروان رهبران گمراه از مصادیق آن هستند و بدبخت ترین افراد کسانی هستند که دینشان را به دنیای شخص دیگری بفروشد (معانی الأخبار، ص ۱۹۸).

مشمولین عذاب

۱- پیروان رهبران گمراه (البرهان، ج ۴، ص ۱۱۴) ۲- دین فروشان (معانی الأخبار، ص ۵۷) ۳- فقیهان و عالمان دروغ گو (بحار الأنوار، همان).

جمع بندی

با توجه به آیات و روایات فوق می توان گفت عذاب عالم برزخ با توجه به آیه و تایید ائمه اطهار علیهم السلام برای مدتی خواهد بود که تا قبل از برپایی قیامت پایان می پذیرد اما عذاب آخرت دائمی و شدیدتر خواهد بود.

اعتراف و اندوه بی فایده (اعراف/۳۷؛ بقره/۱۶۷؛ احزاب/۶۶)

کسانی که پیروی از باطل داشتند حسرتی ابدی می خورند که چرا از کسانی پیروی کردند که خود حال گرفتار هستند و دیگر برائت جویی از آنان فایده ای ندارد و این عذاب همیشگی و جاویدان است و خروجی از آن (مگر به خواست الهی) نیست و این که اعتراف به کفر خود ثمره ای جز اندوه ندارد.

۱. العیاشی، ج ۲، ص ۱۶۰.

بررسی

۱- قرآن اعتراف مجرم در عالم برزخ را مبنی بر کفرش از زبان خودش بیان می کند ﴿شَهِدُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا كَافِرِينَ﴾ (اعراف/ همان) و عقاب و کيفرش بدین سبب است که از حق روی گردان و اصل دین یعنی توحید را انکار نموده (المیزان، ج ۸، ص ۱۱۱) و این در عالم آخرت نیز ادامه دارد ﴿يَا لَيْتَنَا أَطَعْنَا اللَّهَ وَ أَطَعْنَا الرَّسُولَ﴾ (احزاب/ همان) و این حسرت ابدی را همراه دارد ﴿كَذَلِكَ يَرِيهْمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ﴾ (بقره/ همان) که مفسران بیان می کنند این آیه درباره کفار نازل گردیده است (مجمع البیان، ج ۱، ص ۴۵۸). ۲- مطابق روایات در عالم برزخ و آخرت اندوه بی فایده همراه مجرم است و به او گفته می شود کجايند معبودهایی که غیر از خدا گرفتید (الکافی، ج ۳، ص ۲۴۷) و به خدا سوگند کسانی که، غیر از امامی که خدا او را برای مردم امام قرار داده، امامی گرفتند در عذاب جهنم هر آینه حسرت خوردند و آنها که پیروی نموده اند می گویند: ای کاش ما و ایشان را بازگشتی می بود به سوی دنیا، پس بیزاری می جستیم از ایشان؛ چنانچه بیزاری جستند از ما (الکافی، دارالحدیث، ج ۲، ص ۲۵۶) ۳- در نقل امامان معصوم علیهم السلام که در عالم آخرت از جمله کسانی که در آتش قهر الهی قرار می گیرند و از آن خارج نمی شوند دشمنان علی علیه السلام هستند (عیاشی، ج ۱، ص ۷۳).^۱ اما در برزخ چون گذرگاهی موقت است خلود و جاودانگی وجود ندارد.

مشمولین عذاب

۱- کافرین (الکافی، ج ۳، ص ۲۴۷) ۲- دشمنان ائمه اطهار علیهم السلام، (عیاشی، همان) ۳- رهبران ستمگر و پیروانشان (الاختصاص، ص ۳۳۴).

جمع بندی

حسرت دائمی با شروع عذاب های برزخی آغاز و تا مشاهده عذاب های اخروی ادامه دارد و این اعتراف بی فایده و بی نتیجه گریبان گیر مجرم است و از او جدا نخواهد شد.

برخوردهای تحقیر آمیز (انفال/ ۵۰؛ تحریم/ ۶؛ حج/ ۱۹-۲۱)

برخورد سخت و خشن مأموران الهی را نسبت به مجرم نوعی اهانت و خواری را در پی دارد،

۱. البرهان، ج ۱، ص ۱۷۳؛ بحار الأنوار، ج ۸، ص ۲۱۸.

چه در ورود به عالم برزخ و چه در عذاب آخرت که با ﴿مَلَائِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ﴾ (تحريم / همان) مواجه می‌شوند و اجرا حکم صادره درباره هر يك از كفار و بيگانگان توسط خشن‌ترین مأموران الهی است که هر يك از آنان محکوم به عقوبت گشته‌اند.

بررسی

۱- تفاوت نوع برخورد ملائکه الهی در عالم برزخ و آخرت ﴿يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَذْبَارَهُمْ﴾ (انفال / همان) ﴿يَصَّبُ مِنْ فَوْقِ رُؤُسِهِمُ الْحَمِيمُ، وَ لَهُمْ مَقَامِعٌ مِنْ حَدِيدٍ﴾ (حج / همان) مورد ضرب و شتم قرار دادن از یک سو و ریختن آب جوش بر سر و گرز آهنین بر سر زدن از سوی دیگر شدت برخورد را بیان می‌کند ۲- از نکته‌های مهم در تشابه عذاب‌ها این است که این برخوردها نوعی اهانت و خواری را به همراه دارد. (المیزان، ج ۹، ص ۱۰۰) ۳- در روایات وارده علت عذاب و نحوه برخورد ملائکه را بیان می‌دارند که به آنان گفته می‌شود امروز در برابر دروغ‌هایی که به خدا بستید و نسبت به آیات او تکبر ورزیدید، مجازات خوارکننده‌ای خواهید دید (الاختصاص، صص ۳۵۹ - ۳۶۵) و آنان که به ولایت علی عليه السلام کافر شدند، برای ایشان به اندازه تنشان، جامه‌هایی از آتش آماده شده است (الکافی، دارالحدیث، ج ۳، ص ۳۸۹).^۱

مشمولین عذاب

۱- کافرین (الاختصاص / همان)، ۲- مشرکین معاند (التبیین ج ۵، ص ۱۳۷)، ۳- شراب‌خواران (نورالثقلین، ج ۲، ص ۵۳۲)، ۴- منکرین ولایت ائمه اطهار عليهم السلام (الکافی، همان).

جمع‌بندی

با بیان آیات و روایات در نوع برخورد بحثی نخواهد بود اما آنچه مهم است شدت برخورد است که فقط به زدن مجرم ختم نمی‌شود.

سختی از قبر تا قیامت (طه/ ۱۲۴ - ۱۲۶؛ اسرا/ ۷۲)

هرگونه رویگردانی از خداوند متعال در دنیا عواقب بدی در دنیا، برزخ و آخرت به همراه دارد، اعراض و دوری از یاد خداوند متعال نتایجی در عالم برزخ به همراه دارد که همان تنگی و عذاب قبر خواهد بود این بی‌توجهی به عالم آخرت نیز کشیده می‌شود و این تجسم وسیع و گسترده‌ای

از عالم دنیا است، و همه حقایق این جهان در آنجا به صورت متناسبی مجسم می‌گردد و به کوری در آخرت ختم می‌گردد که این کوری همان ندیدن رحمت الهی خواهد بود.

بررسی

۱- قسمت‌های مختلف آیه کریمه در طول هم قرار دارند نتیجه رویگردانی از حق ﴿مَعِيشَةً ضَنْكًا﴾ (طه/همان) و این رویگردانی نتیجه انتهایی آن در عالم آخرت ﴿يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى﴾ (همان) نمود خواهد کرد ۲- نکته قابل توجه این است که هنگامی که کور وارد محشر می‌شود او بازگو می‌کند که در دنیا بینا بودم، حال چرا این گونه‌ام؟ در پاسخ به او گفته می‌شود: ﴿كَذَلِكَ أَتَتْكَ آيَاتُنَا فَنَسِيْتَهَا وَكَذَلِكَ الْيَوْمَ تُنْسَى﴾ (همان) آن‌گونه که آیات من برای تو آمد، و تو آنها را فراموش کردی؛ امروز نیز تو فراموش خواهی شد! که کوری در محشر را این‌گونه توصیف می‌نماید؛ ممکن است معنای آخرتی آنها تبعیض شود، یعنی مجرم که کور محشر می‌شود، سعادت زندگی آخرتی و رستگاری به کرامت آخرت را نبیند، ولی نامه عمل خود را که حجت را بر او تمام می‌کند و نیز اوضاع هول‌انگیز، و هر چه را که مایه شدت عذاب او است از آتش و غیر آتش را ببیند (المیزان، ج ۱۴، ص ۲۲۶) ۳- در روایات وارده نتیجه اعراض و رویگردانی از خداوند را زندگی سخت و عذاب قبر و کوری در محشر بیان می‌کنند و این خود نوعی هماهنگی و همسویی در نتیجه عمل دنیوی است (الکافی، ط الاسلامیه، ج ۱، ص ۴۳۶) و این بیان نشان دهنده آن است که رویگردانی از خداوند کیفرش تا به آخرت خواهد بود.

مشمولین عذاب

۱- اشخاص بخیل (البرهان، ج ۳، ص ۷۸۶)، ۳- تارکان حج (در استطاعت) (تهذیب الأحکام، ج ۵، ص ۱۸).

جمع‌بندی

تفاوت نگاه دنیوی با نگاه اخروی بسیار بالاست، همین که انسان نتواند نعمت‌های بهشتی و رستگاری را ببیند این خود نوعی عذاب است که به محض ورود به محشر بینایی از او گرفته شود. طبق روایات مؤید و نظر مفسران می‌توان بدین نتیجه رسید که علت کوری در محشر همان فراموش کردن و چشم برهم گذاشتن حق بوده است، اگر حق را ندیدی در عالم آخرت نیز دیده نخواهی شد و این خواری و زبونی را می‌رساند.

پذیرایی ناگوار به همراه هوای نامطبوع (واقعه/۹۲-۹۳؛ واقعه/۵۱-۵۶؛ غاشیه/۵-۷؛
مرسلات/۲۸-۳۱؛ واقعه/۴۲-۴۷)

ثمره زندگی دنیوی بازخوردی در عالم برزخ دارد هر کس به آیات الهی بی‌اعتنایی نمود و در عین بی‌اعتنایی مردم را از راه حقیقت دور نمود برخورد تند و خشنی با او خواهد شد به دلیل این که آیات خداوند را اهانت نموده، پس از مرگ نیز به او اهانت و بی‌احترامی می‌شود و با ریختن آب جوشان بر سرش از او پذیرایی به عمل می‌آورند و این نوع پذیرایی در سطح بالاتری ادامه خواهد داشت تا این که در آتش قهر الهی از او با زقوم و آب داغ و جوشان پذیرایی می‌کنند؛ و این نتیجه آن است که در این دنیا انواع غذاهای لذیذ و چرب و شیرین را از طریق ظلم و تجاوز به حقوق دیگران فراهم کردند، و آنها که اجازه ندادند محرومان جز از غذاهای گلوگیر و ناگوار استفاده کنند، باید در آنجا غذایی داشته باشند که عذاب دردناک آنها گردد.

بررسی

۱- در آیات فوق نوعی هماهنگی وجود دارد که در دو عالم با مایع سوزان از ﴿الْمُكَذَّبِينَ الصَّالِينَ﴾ (واقعه/۹۲) با ﴿فَنَزَّلُ مِنْ حَمِيمٍ﴾ (همان/۹۳) ﴿فَسَارِبُونَ عَلَيْهِ مِنَ الْحَمِيمِ﴾ (همان/۵۴) ﴿تُسْقَى مِنْ عَيْنِ آيَةٍ﴾ (غاشیه/ همان) پذیرایی به عمل می‌آورد. ۲- نکته حائز اهمیت این است که به مقوله مهمی اشاره گردیده ﴿الْمُكَذَّبِينَ الصَّالِينَ﴾ (واقعه/۹۲) ﴿الصَّالُونَ الْمُكَذَّبُونَ﴾ (همان/۵۱) و مفسران در بیان این آیات می‌گویند: اگر آنان را به خطاب ضالین و مکذبین مخاطب کرد، برای این بود که به علت شقاوت و ملاک خسرا نشان در روز قیامت اشاره کرده باشد؛ و آن ملاک این است که ایشان از طریق حق گمراه بودند؛ و این گمراهی در اثر استمراری که در تکذیب و اصراری که بر "حنث" داشتند در دل هایشان رسوخ کرده، و اگر تنها گمراه بودند و دیگر تکذیب نمی‌داشتند، امید آن می‌رفت که نجات یابند، و هلاک نگردند اما دردشان تنها گمراهی نبود. (المیزان، ج ۱۹، ص ۱۲۵) ۳- نوع کیفیت عذاب در دو عالم متفاوت خواهد بود ﴿فَنَزَّلُ مِنْ حَمِيمٍ﴾ (واقعه/۹۳) در آخرت به این ختم نمی‌شود و از او با ﴿لَا يَكُونُ مِنْ شَجَرٍ مِنْ زَقُومٍ﴾ (واقعه/۵۲) ﴿فَمَا لَوْ أَنَّ مِنْهَا الْبُطُونَ﴾ (همان/۵۳) ﴿لَآ يَسُ لَهُمْ طَعَامٌ إِلَّا مِنْ صَرِيحٍ﴾ (غاشیه/۶) ﴿لَا يَسْمِنُ وَلَا يَغْنَى مِنْ جَوْعٍ﴾ (همان/۷) پذیرایی می‌شود مفسران بیان می‌دارند که کسانی که مخالف دین الهی هستند از غذایی که از عرق جهنمیان و از چرک و خون که رحم زنان زناکار خارج می‌شود به آنان می‌دهند غذایی که نه

آنها را فربه می‌کند و نه از گرسنگی می‌رهاند. (تفسیر قمی، ج ۲، ص ۴۱۸) و در آن هوای نامطبوع وجود دارد ﴿فِي سَمُومٍ وَ حَمِيمٍ وَ ظِلٌّ مِنْ يَحْمُومٍ﴾ (واقعه ۴۲-۴۳) ﴿لَا بَارِدٍ وَ لَا گَرِيمٍ﴾ (همان / ۴۴) که مالکین و موکلین دوزخ به ایشان می‌گویند بروید به سوی آتشی که شما انکار می‌نمودید و آن را دروغ می‌پنداشتید و اعتراف به صحت آن در دنیا نداشتید و آن دود جهنم که از سه طرف احاطه به کفار دارد شعبه‌ای از بالای سر و شعبه‌ای از سمت راست و شعبه‌ای از سمت چپ؛ و دود همان ظلّ و سایه نامیده می‌شود. (التبیان، ج ۱۰، ص ۲۳۰) و هوای موجود در جهنم بوی بدی می‌دهد و دائم در حال حرکت است و اگر انسان از آن استشمام کند به سبب ورود عفونت باعث فاسد شدن قلب می‌شود و انسان را از بین می‌برد. ریشه سموم از سم به معنای زهر مانند زهرمار و عقرب است. (مفاتیح الغیب، ج ۲۹، ص ۴۰۹). ۴- امامان معصوم علیهم‌السلام در روایاتی فرموده‌اند که، آب جوشان دوزخ در عالم قبر (عالم برزخ) به تکذیب‌کنندگان می‌رسد (بحار الأنوار، ج ۸، ص ۳۱۴) و نکته مهم اینجاست که کیفیت عذاب در عالم آخرت نسبت به عالم برزخ شدیدتر خواهد بود یعنی در برزخ آب جوشان بر سر مجرم می‌ریزند اما در عالم آخرت علاوه بر بودن در آتش با زقوم و ضریع در کنار آب جوشان از او پذیرایی می‌کنند یعنی عذابی چند برابر برایش خواهد بود و از چشمه‌ای بسیار داغ به (گنه‌کاران) نوشانده می‌شود و از سختی حرارتش ناله‌اش شنیده می‌شود (همان). و هنگامی که اهل جهنم را روانه می‌کنند در آتش قبل از ورود به جهنم به آنها گفته می‌شود داخل سایه‌ای شوید که نه آرام‌بخش است و نه از شعله‌های آتش جلوگیری می‌کند پس آنان گمان می‌کنند که اهل بهشت هستند سپس آنان را گروه گروه در جهنم داخل می‌کنند. (تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۱۳) و در آیات عذاب برزخی از بادهای کشنده و سایه‌های متراکم سخنی به میان نیامده است.

مشمولین عذاب

۱- مشرکین (نورالثقلین، ج ۵، ص ۲۲۹) ۲- مخالفین دین الهی (تفسیر قمی، همان) ۳- دروغ‌گویان (تفسیر منسوب به امام حسن عسکری، ص ۴۰۶).

جمع بندی

با توجه به آیات مشهود الهی و روایات معصومین در ذیل آیات می‌توان گفت عذاب برزخ در

مقابل عذاب آخرت کاهی است در مقابل کوه که بر مجرم عرضه می‌شود و شدت عذاب قابل توصیف نخواهد بود.

آتش قهر الهی و خلود (غافر/۴۶؛ واقعه/۹۴؛ اعلیٰ/۱۲-۱۳؛ مائده/۳۷؛ بقره/۱۶۲)

آتش یکی از نمونه‌های قهر الهی می‌باشد، این آتش منتظر کسی است که از مسیر الهی منحرف است و از آن بدتر دیگران را نیز به گمراهی می‌کشاند و او باید در آن بسوزد چون خود در تاریکی قدم نهاده و دیگران را نیز به سوی آن سوق داده است، در آنجا سایه‌ای وجود دارد که از سوزندگی شعله‌های آتش، کمی می‌کاهد، ولی این آیه بر این پندار غلط خط بطلان می‌کشد؛ و می‌گوید: این سایه هرگز سایه‌ای که شما تصور می‌کنید نیست، سایه‌ای است سوزان و خفقان‌آور، و برخاسته از دودهای غلیظ آتش که می‌تواند گرمای شعله‌ها را کاملاً منعکس کند و عده‌ای در آن ماندگارند، کسانی که بال و پر خود را با آتش کفر و دشمنی با حق سوخته مسلماً در آن جهان قدرت پرواز ندارد، و سقوطش در "درکات دوزخ" حتمی است، و چون عالم دیگر جای تحصیل وسیله نیست برای همیشه در چنین وضعی خواهد ماند.

بررسی

۱- در آیات کریمه قرآن به این نکته توجه دارد که در عالم برزخ آتش بر مجرم عرضه می‌شود ﴿يَعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا﴾ (غافر/همان) اما در عالم آخرت ﴿وَتَصْلِيَةُ جَحِيمٍ﴾ (واقعه/۹۴) ﴿الَّذِي يَصْلَى النَّارَ الْكُبْرَى﴾ (اعلیٰ/همان) ﴿ثُمَّ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَى﴾ (اعلیٰ/۱۳) که به فرموده قرآن کریم ﴿يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ﴾ (غافر/همان) در آیات مورد بحث آل فرعون را به عنوان شاخص عذاب معرفی می‌نماید ۲- در عالم برزخ ﴿يَعْرَضُونَ﴾ (غافر/همان) و ﴿غُدُوًّا وَعَشِيًّا﴾ (همان) اما در عالم آخرت ﴿أَدْخِلُوا﴾ (همان) و ﴿أَشَدَّ الْعَذَابِ﴾ (همان) مطرح می‌باشد که مفسران بیان می‌کنند که آتش بزرگ طبقه زیرین از دوزخ است. (مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۷۲۱) ۳- مفسران چند نکته را در ادامه بیان می‌کنند: اول این‌که با آل فرعون این‌طور معامله می‌شود که اول آنان را بر آتش عرضه می‌کنند، و سپس آنان را در آن داخل می‌کنند و این هم پیداست که داخل آتش شدن سخت‌تر است از این‌که انسان را بر آتش عرضه کنند. نکته دوم این‌که عرضه آنان بر آتش قبل از روز قیامت است که در آن روز دوزخیان را داخل دوزخ می‌کنند. پس معلوم می‌شود عرضه کردن آل فرعون بر آتش، در عالمی

قبل از عالم قیامت صورت می‌گیرد، و آن عالم برزخ است که فاصله بین دنیا و آخرت است. نکته سوم این که شکنجه در برزخ با شکنجه در قیامت به وسیله یک چیز صورت می‌گیرد، آن هم آتش است، چیزی که هست اهل برزخ از دور از آتش رنج می‌برند، و اهل قیامت در داخل آن قرار می‌گیرند؛ و در اینکه فرمود ﴿عُدُوْا وَعَشِيَا﴾ (غافر/ همان) اشاره است به این که عرضه کفار بر آتش پشت سر هم واقع می‌شود، و لا ینقطع ادامه می‌یابد؛ و ای بسا این استفاده هم بشود، که اهل برزخ مانند اهل دنیا صبح و شام دارند (المیزان، ج ۱۷، ص ۳۳۵). ۴- خلود در عالم آخرت ﴿ما هُمْ بِمُخَارَجِيْنَ مِنْهَا﴾ (بقره/ ۱۶۷) می‌باشد که با توجه به این آیات و روایات فراوان همه مسلمانان معتقدند که از دیدگاه قرآن منافقین هم از جمله کفار محسوب می‌شوند بلکه بدتر از آنها در آتش جهنم عذاب دائمی می‌بینند. (کشف المراد، ص ۲۷۴) و در تکمله این سخن نیز مفسران می‌گویند: روایات منقول درباره اصل خلود عذاب به قدری فراوان است که به حد استفاضه، یعنی نزدیک به تواتر، رسیده است (المیزان، ج ۱، ص ۴۱۲). در بیان اغلال، مفسران می‌گویند: آن طوقی است که به جهت ذلت و شکنجه در گردن مجرم در آتش قهر الهی افکنده می‌شود (مجمع البیان، ج ۸، ص ۸۲۷). ۵- روایات وارده در بیان ﴿يَعْرَضُوْنَ عَلَيْهَا عُدُوْا وَعَشِيَا﴾ (غافر/ همان) نقل فرمودند که نشان دادن جایگاه در دنیا و پیش از قیامت بوده، چون در آتش قیامت صبح و شام نخواهد بود، سپس فرمودند: اگر منظور قیامت باشد پس ما بین صبح و شام طبق این آیه عذاب نخواهند شد فقط در صبح و شام عذاب می‌شوند، پس این آیه مربوط به برزخ است. (همان، ص ۸۱۷). ۶- گروه‌هایی چون آل فرعون در برزخ و قیامت گرفتار سخت‌ترین عذاب‌ها خواهند بود این همان سخن معصوم درباره ایشان است. (تفسیر قمی، ج ۲، صص ۲۵۷ - ۲۵۸). ۷- در نقل معصوم علیه السلام کافری را که به او وعده آتش جهنم و خلود در آن را داده از جهنم خارج نمی‌کنند (بحار الأنوار، ج ۸، ص ۳۶۲). که در عالم برزخ خلود ابدی وجود نخواهد داشت.

مشمولین عذاب

- ۱- رباخواران (البرهان، ج ۴، ص ۷۶۱)، ۲- تکذیب کنندگان گمراه (آل فرعون)، (الکافی، ج ۲، صص ۲۸-۳۰) ۳- معاویه (الکافی، ج ۸، ص ۱۵۷).

جمع بندی

با بیان آیات و روایات این بیان مطرح است که همانند آیات قبلی شدت عذاب در آخرت بالاتر

است زیرا در عالم برزخ آتش بر مجرم عرضه می‌شود اما در عالم آخرت در شدیدترین عذاب‌ها خواهد بود.

دسته‌بندی

در پایان موضوع، افراد از حیث عذاب در یک دسته‌بندی جدولی قرار می‌گیرند، نکته مهم این است که این نوع دسته‌بندی به لحاظ ذوقی توسط نگارنده با استناد به آیات و روایات معصومین علیهم‌السلام تنظیم گردیده والا می‌توان به روایات مراجعه کرده و دسته‌بندی زیر را کامل نمود.

ردیف	خطا / خطاکاران	نوع عذاب
۱	کفر و الحاد	برخورد خشن فرشتگان
۲	کفر و الحاد، دشمنان و روی گردانان از ولایت، زناکاران	بستن درب‌های رحمت و عدم پذیرش درخواست
۳	رهبران گمراه و پیروانشان، دروغ‌گویان	نال‌های بی‌پایان
۴	کفر و الحاد، رهبران گمراه و پیروانشان	اعتراف و اندوه بی‌فایده
۵	دشمنان و روی گردانان از ولایت، مشرکین، شراب‌خواران	برخوردهای تحقیرآمیز
۶	دشمنان و روی گردانان از ولایت	سختی از قبر تا قیامت
۷	مشرکین، تکذیب کنندگان گمراه، دروغ‌گویان	پذیرایی با آب و آتش به همراه هوای نامطبوع
۸	کفر و الحاد، رهبران گمراه و پیروانشان، دشمنان و روی گردانان از ولایت، تکذیب کنندگان گمراه	آتش قهر الهی و خلود

نتایج پژوهش

در این مقاله گونه‌های عذاب در دو عالم را مورد بررسی قرار گرفت و عذاب‌ها با تقسیم‌بندی در دو بعد **روحانی**، **جسمانی** بررسی گردید.

- ۱- سطح عذاب در عالم برزخ نسبت به آخرت از شدت کم‌تری برخوردار است.
- ۲- به بررسی مقایسه‌ای پرداخته شد و کاربردهای قرآنی در یک دسته‌بندی منظم و الهام گرفته از آیات در عنوان جدیدی انجام شد.

۳- آیات و روایات مورد تطبیق قرار گرفت و مشمولین انواع عذاب‌ها با توجه به روایات تفسیری بیان گردید، از نگاه نگارنده آنچه باید مورد بررسی قرار داده می‌شد، انجام شد و با توجه به اینکه پژوهش در سطح مقاله باید ارائه می‌گردید، دور از هرگونه استطراد و زیاده‌گویی مطرح شد و نموداری از صاحبان عذاب الهی با توجه به روایات ترسیم گردید که امید است مورد رضایت الهی قرار گیرد.

کتابنامه

۱. قرآن کریم.
۲. الاختصاص، مفید، محمد بن محمد، قم، انتشارات الموتر العالمی لافیه الشیخ المفید، ۱۴۱۳ ه. ش؛
۳. الصافی، فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی، تحقیق: حسین اعلمی، تهران، انتشارات مکتبه الصدر، ۱۴۱۵ ه. ق؛
۴. آسمان و جهان (ترجمه کتاب السماء و العالم بحار الأنوار، ج ۵۴) مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، ترجمه: کمره ای، محمدباقر، تهران، ناشر الاسلامیه، بی تا؛
۵. بحار الأنوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار، مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بیروت، انتشارات دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ه. ق؛
۶. البرهان فی تفسیر القرآن بحرانی، سید هاشم، تحقیق: قسم الدراسات الإسلامیه موسسه البعثة، قم، انتشارات موسسه بعثة، ۱۳۷۴ ه. ش؛
۷. التبیان فی تفسیر القرآن، طوسی، محمد بن حسن، تحقیق: عاملی، احمد حیب، بیروت، انتشارات دار احیاء التراث العربی، بی تا.
۸. تفسیر العیاشی، عیاشی، محمد بن مسعود، تحقیق: رسولی محلاتی، سید هاشم، تهران، انتشارات المطبعة العلمیه، ۱۳۸۰ ه. ق؛
۹. تفسیر القمی، قمی، علی بن ابراهیم، تحقیق: موسوی جزائری، طیب، قم، انتشارات دارالکتاب، ۱۴۰۴ ه. ق؛
۱۰. تفسیر منسوب به امام حسن عسکری علیه السلام، تحقیق: مدرسه امام مهدی علیه السلام، قم، انتشارات مدرسه الإمام المهدی علیه السلام، ۱۴۰۹ ه. ق؛
۱۱. تفسیر نور الثقلین، عروسی خویزی، عبدعلی بن جمعه، تحقیق: هاشم رسولی محلاتی، قم، انتشارات اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ه. ق؛
۱۲. تهذیب الأحکام، طوسی، محمد بن الحسن، تحقیق: حسن موسوی خراسان، تهران، انتشارات دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ ه. ش؛
۱۳. شرح مصباح الشریعة، شهید ثانی، زین الدین بن علی، ترجمه: عبدالرزاق گیلانی، تحقیق آقا جمال خوانساری، تهران، انتشارات پیام حق، بی تا؛

۱۴. **الكافی**، محمد بن یعقوب، قم، انتشارات دارالحدیث، ۱۴۲۹ هـ.ق؛
۱۵. **كشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد**، حلّی، حسن بن یوسف، تحقیق جعفر سبحانی، قم، انتشارات موسسه امام صادقؑ، ۱۳۸۲ هـ.ش؛
۱۶. **الكافی**، کلینی، محمد بن یعقوب، تحقیق: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران، انتشارات دارالکتب الإسلامیة، ۱۴۰۷ هـ.ق؛
۱۷. **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، طبرسی، فضل بن حسن، تهران، انتشارات ناصرخسرو، ۱۳۷۲ هـ.ش؛
۱۸. **معانی الأخبار**، صدوق، محمد بن علی، تحقیق: علی اکبر، غفاری، قم، انتشارات وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۳ هـ.ق؛
۱۹. **مفاتیح الغیب**، فخر رازی، محمد بن عمر، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ هـ.ق؛
۲۰. **المیزان فی تفسیر القرآن**، طباطبائی، سید محمدحسین، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ هـ.ق؛
۲۱. **الوافی**، فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی، اصفهان، انتشارات کتابخانه امام امیر المؤمنین علیؑ، ۱۴۰۶ هـ.ق.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی